

Θήβας πού ἦταν ἑκατὸν τρία χρόνια στὰ χέρια τῶν Δελαρός καὶ τρία χρόνια στὰ χέρια τοῦ Βάλθερου Βριέννιου, ἀνεψιοῦ τοῦ τελευταίου καὶ ἄτεκνου Δελαρός, στὴν ἐξουσία τῆς καταλανικῆς «κουμπάνιας». Ἐβδομηνταεξή χρόνια ἔμεινε ἡ Ἀθήνα κτῆμα τῶν Καταλανῶν.

Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν Καταλανῶν ἀπὸ τὴν κρίσιμη περιοχὴ τῆς Θράκης ἢ ἡ ἥττα τῶν Φράγκων στὸν Ὁρχομενὸ δὲ βόηθησαν πολὺ τὸν Ἀνδρόνικο καὶ τὸ γιό του, τὸν συμβασιλέα Μιχαήλ. Οἱ Τοῦρκοι στὴν Ἀσία προχωροῦσαν ἀδιάκοπα. Ἄν καὶ εἶχαν κι' αὐτοὶ διαιρεθεῖ, μέσα στὸ διαιρεμένο κόσμο τους εἶχε προβάλει, ἀπὸ τὸ ἔτος 1289, ὁ Ὁσμάν πού οἱ ἀπόγονοί του, οἱ Ὁσμανίδες, ἦταν ταγμένοι νὰ ἐνώσουν μιὰ μέρα ὅλους τοὺς Τούρκους καὶ νὰ καταστρέψουν τὴν Ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία. Ἢδη ὁ Ὁσμάν, ἐνῶ οἱ Σελτζοῦκοι ὁμόφυλοι του περιορίζονταν διαρκῶς περισσότερο, κατάφερε νὰ πιέσει τὸν Ἀνδρόνικο τόσο πού μόνον ἐλάχιστες ἀπομονωμένες πόλεις τοῦ εἶχαν ἀπομείνει στὴν Ἀσία. Καὶ παράλληλα μὲ τὴν πίεση πού ἐρχόταν ἀπὸ τὴν Ἀσία, ἡ πίεση τῶν Σέρβων ἀπὸ τὸ Βορρᾶ ἔκανε τὸ κράτος τοῦ Ἀνδρόνικου νὰ περιορισθεῖ οὐσιαστικὰ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ σ' ἓνα μικρὸ τμῆμα τῆς Θράκης. Μιὰν ὑπερήφανη ὑπόσταση διεκδικοῦσε, ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, μονάχα ὁ Ἀνδρόνικος Ἀσάν πού διοικοῦσε στὸν Μορέα τὴ Μονεμβασία, τὸν Μυστρᾶ καὶ τ' ἄλλα κάστρα τῆς αὐτοκρατορίας.

24

Ἐνῶ, ὅμως, ὁ Ἀνδρόνικος Ἀσάν, συνεχίζοντας τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Καντακουζηνοῦ, δυνάμωνε τὸ κῦρος τῆς αὐτοκρατορίας στὸν Μορέα, ὁ γιὸς τοῦ Καντακουζηνοῦ Ἰωάννης (ὁ ἴδιος πού ἔγινε ἀργότερα αὐτοκράτωρ) ἐνίσχυε τὸν ἑγγονὸ τοῦ γηραιοῦ Ἀνδρόνικου στὴν ἰδέα τῆς ἀνταρσίας. Ἀπὸ τότε ἄρχισαν οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι πού βόηθησαν τοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς ν' ἀνοίξουν τὸν τάφο τῆς Ρωμαϊκῆς — δηλαδή, τῆς Ἑλληνικῆς — αὐτοκρατορίας.

Ὁ ἑγγονὸς τοῦ Ἀνδρόνικου, πού ὁ παπποῦς τὸν ἀγαποῦσε ἰδιαίτερα καὶ τὸν εἶχε κάνει κι' αὐτὸν (ὅπως καὶ τὸν πατέρα του Μιχαήλ) συμβασιλέα, ἦταν ζωηρός, ἀτίθασσος, περισσότερο νέος ἀπ' ὅ,τι ἐπιτρέπουν κι' αὐτὰ τὰ νιάτα. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, φίλος τοῦ γηραιοῦ Ἀνδρόνικου, γράφει (στὸν ὄγδοο λόγο τῆς «Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας» του) : «Τὸν μέντοι Ἀνδρόνικον τοσοῦτον ἐκθύμως ὁ βασιλεὺς Ἀνδρόνικος καὶ πάππος ἠγάπα καὶ οὕτω τῆς θεᾶς αὐτοῦ γε ἐξήρτητο, ὥστε πάντας πρωτογενεῖς τε καὶ ὑστερογενεῖς υἱοὺς καὶ θυγατέρας καὶ ἐγγόνους ἐν δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ σχέσεως τίθεσθαι μοίρα καὶ πάντας εἰ δέοι ῥαδίως ἔτοιμος εἶναι προέσθαι δι' ἓνα γε τοῦτον· τοῦτο μὲν καὶ διὰ τὴν τῆς βασιλείας μονιμωτέραν διαδοχὴν, τοῦτο δὲ καὶ διὰ τὴν εὐφυΐαν τῆς γνώμης, τοῦτο δὲ καὶ

διὰ τὸ τῆς ὄψεως κάλλος· ἴσως δὲ καὶ διὰ τὴν ὁμωνυμίαν...». Ὁ ἔφηβος ὁμως Ἀνδρόνικος ρίχτηκε στὰ γλέντια, στὶς σπατάλες, γύριζε τὶς νύχτες καὶ διασκέδαζε κ' ἤθελε τὴν ἐλευθερία του. «Ὅρῶντι γὰρ τὸν πάππον Ἀνδρόνικον μακρὸν ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας παρατείνοντα τὸν χρόνον καὶ μετ' ἐκείνον ἔφεδρον τῆς αὐτοκρατορίας αὐθις τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Μιχαήλ τὸν βασιλέα, ἀπογινωσκομένην ἤδη καὶ ἀνέλπιστον ἑαυτῷ τὴν αὐτοκρατορίαν ἐπήγει νομίζειν». Ἀνυπομονώντας, σκέφθηκε ὁ νέος Ἀνδρόνικος νὰ φύγει, νὰ πάει στὴν Ἀρμενία ἢ στὴν Πελοπόννησο ἢ σ' ἓνα νησί τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ δοκιμάσει ἐκεῖ τὴν αὐτονομία του («μηδὲ γὰρ θέλων ὑπὸ τῷ πάππῳ καὶ βασιλεῖ καθάπερ ὑπὸ παιδαγωγῷ παιδοκομεῖσθαι»). Ἀντὶ, ὁμως, νὰ πραγματοποιηθεῖ τὸ σχέδιο τῆς φυγῆς, ἔγινε κάτι φοβερὸ ποὺ δὲν ἦταν σχεδιασμένο. Ὁ νέος Ἀνδρόνικος «νύκτωρ ἐκώμαζε πρὸς γυναῖκά τινα γένει μὲν τῶν οὐκ ἀσήμων, τὸν δὲ τρόπον ἑταίραν. Ταύτης ἐραστὴς ἦν καὶ ἐρώμενος καὶ Ἀδωνις ἄλλος τῶν ἐν ἡλικίᾳ τῆς καὶ ὥρα διαπρεπῶν· δι' ὃν καὶ ζηλοτυπία τῆς πυρπολοῦσα τὴν Ἀνδρονίκου τοῦ βασιλέως» (δηλαδὴ τοῦ νέου) «ψυχὴν τοξότας καὶ ξιφηφόρους ἠνάγκαζε προλοχίζειν περὶ τὴν τῆς ἐταιρίδος οἰκίαν». Μιὰ νύχτα, ὁμως, ἔγινε τὸ ἀπροσδόκητο. Οἱ ἄνθρωποι τοῦ νέου Ἀνδρονίκου, μὴ διακρίνοντας στὸ σκοτάδι ποιὸς πλησίαζε, σκότωσαν κατὰ λάθος μὲ τὰ βέλη τους τὸ νεώτερο ἀδελφὸ του, τὸν Μανουήλ. Ὅταν ὁ πατέρας τους ὁ Μιχαήλ ἔμαθε τὸ φοβερὸ νέο, τὸ τραῦμα στὴν καρδιά του ἦταν δραστικώτερο κ' ἀπὸ τὸ τραῦμα ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἓνα βέλος, «ὥστε κατασεισθέντι καὶ βαπτισθέντι συχνοῖς τοῖς τοῦ πάθους λογισμοῖς νόσος ἐνσκήπτει δεινὴ, ἣ δὴ καὶ μετ' οὐ πολὺ τοῦτον ἐξάγει βίου». Ὅσο γιὰ τὸν παπποῦ, τὸν γηραιὸ Ἀνδρόνικο, αὐτὸς ἀποφάσισε ν' ἀποκηρύξει τὸν ἐγγονό του ποὺ ἔγινε ἡ ἀφορμὴ τέτοιου κακοῦ, καὶ νὰ τὸν ἀποκλείσει ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τοῦ θρόνου. Τότε, ὁμως, ὁ νέος Ἀνδρόνικος, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου του Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ ἄλλων — ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους διακρίθηκε ὁ Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος — ἐπαναστάτησε. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἀνάμεσα στὸν παπποῦ καὶ τὸν ἐγγονό, παρ' ὅλες τὶς συμβιβαστικὰ λύσεις ποὺ δεχόταν κάθε τόσο ὁ παπποῦς, ἔπιασε ὀχτῶ χρόνια, καὶ τερματίσθηκε ὅταν ὁ νέος Ἀνδρόνικος μπῆκε, στὸ ἔτος 1328, στὴν Κωνσταντινούπολη κ' ἔκλεισε τὸν γηραιὸ Ἀνδρόνικο σ' ἓνα μοναστήρι. Ὁ ἐμφύλιος αὐτὸς πόλεμος ἔκανε τὸν παπποῦ καὶ τὸν ἐγγονό νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὴ βοήθεια, ὁ ἓνας τῶν Σέρβων καὶ ὁ ἄλλος τῶν Βουλγάρων, ἀποθρασύνοντας ἔτσι τὰ ἔθνη αὐτὰ τοῦ Αἴμου κ' ἐνισχύοντάς τα στὶς ἐπεκτατικὰς τους ροπές. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχε πάψει νὰ χεῖ τὸ νοῦ τῆς στὴν προστασία τῶν ἐδαφῶν τῆς.

Ὁ νέος Ἀνδρόνικος, ὁ τρίτος αὐτοκράτωρ πού φέρει στήν ἱστορία τὸ ὄνομα τοῦτο, ἦταν γενναῖος στρατηγός (πρὶν ἀπὸ μιὰ κρίσιμη μάχη μὲ τοὺς Βουλγάρους, φώναζε, ὅπως μᾶς λέει ὁ Γρηγοράς, στοὺς ἄνδρες του: «μαχώμεθα τοίνυν ὡς τεθνηξόμενοι τήμερον καὶ συγκαταδύειν μέλλοντες τῷ τήμερον τούτῳ ἡλίῳ..., τὸν περὶ ψυχῆς σήμερον τρέχουμ ἄθλον...»). Κ' εἶχε ἄλλωστε πλάϊ του ὁ νέος Ἀνδρόνικος τὸν ἀδελφικό του φίλο Ἰωάννη Καντακουζηνό, τὸν γενναῖο συμπολεμιστὴ καὶ συνετὸ μέγαν δομέστικο. Οἱ δυὸ νέοι εἶχαν ὠριμάσει, εἶχαν πάψει νᾶναι νέοι κ' ἐπαναστάτες, κ' ἔκαμαν ὅ,τι μπορούσαν γιὰ ν' ἀνορθώσουν τὴν αὐτοκρατορία. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ μικρὲς (ἢ σημαντικὲς, ἔστω, ἀλλὰ πρόσκαιρες) ἐπιτυχίες, δὲ μπόρεσαν νὰ προχωρήσουν. Τὸ κακὸ ἦταν πιά ἀνεπανόρθωτο. Στὸ ἔτος 1331 ὁ Ὀρχάνης, ὁ γιὸς τοῦ Ὀσμάν, μπῆκε στὴ Νίκαια. Ἡ Ἀσία εἶχε ὀριστικὰ χαθεῖ γιὰ τὴν αὐτοκρατορία. Καὶ οἱ Σέρβοι, μὲ βασιλιά τους τὸν Στέφανο Δουσάν, πῆραν στὰ χέρια τους τὸ μέγιστο μέρος τῆς Μακεδονίας. Ἡ αὐτοκρατορία εἶχε σχεδὸν πνιγεῖ. Εἶχε ἀρχίσει νὰ παθαίνει ἀσφυξία. Ὡστόσο, ἡ ἀσφυξία αὐτὴ δὲν ὀδήγησε στὸ θάνατο παρὰ ἑκατὸ χρόνια ἀργότερα.

25

Θυμᾶμαι ἀδιάκοπα, πλάϊ στὶς τόσες ἄλλες σοφὲς σκέψεις πού μοῦ εἶχε πει ὁ δάσκαλός μου, μιὰ σκέψη πού μοῦ διατύπωνε κάθε φορὰ πού μιλούσαμε γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὁ δάσκαλός μου ἔλεγε ὅτι, ὅταν γευθεῖ ἓνας λαὸς τὸ ἴδιο του τὸ αἷμα, τοῦ φαίνεται πολὺ πιὸ γλυκὸ ἀπὸ τὸ αἷμα τῶν ξένων λαῶν, καὶ δύσκολα ξεσυνηθίζει νὰ ἐπιθυμεῖ τὴ γεύση αὐτὴ, ἔστω κι' ἂν ξέρει ὅτι ἔτσι ἀποστραγγίζει τὸ ἴδιο του τὸ σῶμα καὶ τὸ ἐκθέτει στὸν κίνδυνο τοῦ πιὸ ἀφύσικου καὶ πιὸ ἄδοξου θανάτου· εἶναι ζήτημα ἂν ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς τὸν εἶχε προβλέψει τὸν τέτοιο θάνατο, ἔλεγε ὁ δάσκαλός μου.

Τὰ ὀχτῶ χρόνια τοῦ ἐμφύλιου πολέμου ἀνάμεσα στὸν γηραιὸ Ἀνδρόνικο καὶ τὸν ἐγγονό του, ἄνοιξαν πάλι τὴ φοβερὴ αὐτὴ ὄρεξη πού εἶχε ἀπὸ καιρὸ ὑποχωρήσει. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς (στὸν ἕνατο Λόγο τῆς «Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας» του) μᾶς λέει: «ἢ γὰρ τῶν δυοῖν βασιλέων διαφορά διαφόρους ὡς τὸ εἶκός καὶ τοὺς ὑπηκόους ποιήσασα κατ' ἀλλήλων ἐξέμηνε· τέκνα κατὰ γονέων, φημί, καὶ γονέας κατὰ τέκνων, ἀδελφούς κατ' ἀδελφῶν καὶ κατὰ γειτόνων γείτονας· τὸ δὲ μείζον, ἐπισκόπους καὶ πρεσβυτέρους κατ' ἐπισκόπων καὶ πρεσβυτέρων καὶ μοναχοὺς κατὰ μοναχῶν». Κι' αὐτό, ὅπως φαίνεται, ἀρέσει στοὺς ἀνθρώπους. Τοὺς ἀρέσει νὰ δίνουν στὸ μῖσος τους, πού, ὅταν πολεμοῦν τοὺς ξένους, εἶναι ἀφηρημένο καὶ ἀπρόσωπο, τὸ χαρακτήρα ἑνὸς πάθους πού ξεσπάει σὲ ἀνθρώπους μὲ ὀνόματα καὶ πρόσωπα γνωστά. Ὅσο γιὰ τὴ θέση πού πῆρε ὁ

ἴδιος ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς, τῆ θέσῃ αὐτῆ τῆ στηρίζει, βέβαια, ἄλλοῦ· καὶ τὸν πιστεύω, γιατί ἦταν φιλόσοφος· καὶ ὁ φιλόσοφος δὲ μπορεῖ νὰ χαίρεται τὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Ὁ Γρηγορᾶς λέει ὅτι ἦταν τόσο στενὴ ἡ σχέση του, μολονότι ὁ ἴδιος ἦταν ἀκόμα πολὺ νεαρός, πρὸς τὸν γηραιὸ αὐτοκράτορα, ὥστε ἦταν φυσικὸ καὶ ἀναπόφευκτο νὰ πάρει θέση, τάσσοντας τὸν ἑαυτοῦ πλάϊ του. «Οὔτε γὰρ δίκαιον ἦν, ἡμᾶς μηδεμιᾶ προσκεῖσθαι μερίδι, τοῦ Σόλωνος τοῦτο προτρέποντος». Οἱ πολλοί, ὅμως, δὲν εἶχαν σκεφθεῖ τὸν Σόλωνα ὅταν πῆραν μέρος στὸν ἐμφύλιο πόλεμο. Τοὺς ἄρεσε νὰ μισοῦν τὸν πλησίον. Ἄν ἦταν εὐκολὴ ἡ ἐντολὴ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ «ἀγαπᾶτε ἀλλήλους», δὲ θάλεγε ὁ Θεάνθρωπος ὅτι εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ πιὸ μεγάλη. Καὶ δὲ θάλεγε κι' ὁ Παῦλος ὅτι ἡ ἀγάπη στέκεται παραπάνω κι' ἀπὸ τὴν πίστη κι' ἀπὸ τὴν ἐλπίδα.

Ὁ πρόωρος θάνατος τοῦ νέου Ἀνδρόνικου, στὸ ἔτος 1341, προκάλεσε, ἀφοῦ ἡ ὄρεξη εἶχε πιά ἀνοίξει, ἕνα νέο ἐμφύλιο πόλεμο. Ποιὸς ἔφταιξε; Ἐφταιξε, τάχα, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός; Εἶναι δύσκολο νὰ πῶ ναί. Ὁ Καντακουζηνός ἦταν κι' αὐτὸς φιλόσοφος. Καὶ διατύπωσε γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο σκέψεις πού κανένας ἀρχαῖος φιλόσοφος, ποιητῆς ἢ ἱστορικός δὲν κατάφερε νὰ διατυπώσῃ μετ' ἐπιτυχία. Καὶ δὲν τις διατύπωσε τις σκέψεις αὐτές, ὅταν ἀναγκάσθηκε ν' ἀποσυρθεῖ στὴ μοναξιά του κ' ἔγραψε τὰ τέσσερα κεφάλαια τῶν «Ἱστοριῶν» του. Τισ σκέψεις τοῦ Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο τις βρίσκουμε στὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ πού, ἂν καὶ εἶχε παρεμβληθεῖ ἡ μεγάλη του διαφωνία γύρω στὸ θέμα τῶν Ἡσυχαστῶν καὶ δὲν ἦταν πιά φίλος του, φρόντισε νὰ τις διασώσῃ. Στὸν δωδέκατο Λόγο τῆς «Ρωμαϊκῆς Ἱστορίας» λέει ὁ Γρηγορᾶς:

«Τῆς γε μὴν ἐμφυλίου μάχης καὶ ἀλλοφύλλου τὸ ἐξαλλάττον καὶ ὑπερέχον ὁ Καντακουζηνός ἐξετάζων τὴν μὲν παροξυσμῶ καὶ πυρετῶ, τὴν δὲ θέρμη τε θέρους καὶ ψύξει χειμῶνος ἔλεγεν εἰκέναι· καὶ εἶναι τὸ ὑπερέχον θατέρου πρὸς θάτερον μάλα πολὺ. Τὴν μὲν γὰρ ἔξωθεν ψύξιν εἶναι καὶ προσθήκαις ἐνδυμάτων ἰᾶσθαι καὶ πυρὸς εὐπορίᾳ· καὶ αὐτὴν ἔξωθεν ἐπεισόδιον θέρμην ἐνδυμάτων τε ὑφαιρέσει καὶ ἀνέμων πνοαῖς· τοὺς δ' ἐνδοθεν τικτομένους πυρετοὺς ἐξ ἐγκάτων δύσμαχον εἶναι καὶ μάλα ἀνανταγώνιστον χρῆμα».

Ὅσα διάβασα καὶ ἄκουσα μὲ κάνουν νὰ λέω ὅτι ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός δὲν ἔφταιξε γιὰ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, πού αὐτὴ πιά τὴν φορὰ ἐγίνε ἐν ὀνόματί του. Ὅταν πέθανε ὁ νέος Ἀνδρόνικος, ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν εἶχε κλείσει τὰ δέκα του χρόνια. Τὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό, τὸν ἀδελφικὸ φίλο καὶ μέγαν δομέστικο τοῦ πατέρα του πού ἦταν φυσικὸ νὰ διεκδικήσῃ τὴν

διεύθυνση τῶν κοινῶν ὅσο ὁ μικρὸς Ἰωάννης θάταν ἀκόμα ἀνήλικος, τὸν ἀντίκρυσαν μ' ἐχθρότητα ἢ μητέρα τοῦ ἀνήλικου διαδόχου, ἢ νεαρὴ βασίλισσα Ἄννα ἡ Σαυαυδική, καὶ ὁ πατριάρχης Ἰωάννης Καλέκας. Εὐνοούμενος τῆς Ἄννας, τῆς ξένης καὶ ἄπειρης, ἦταν ὁ ραδιοὔργος Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος, ὁ ἀχάριστος ποῦ εἶχε ἀνεβεῖ ψηλά μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Καντακουζηνοῦ. Τὴν ὥρα ἐκείνη, ὁ Καντακουζηνὸς ἦταν ἔτοιμος νὰ πραγματοποιήσῃ μεγάλα σχέδια. Ὡς μέγας δομέστικος, «ἐκκλησίαν συναθροίσας, ἐβουλευέτο μετὰ τῶν ἐν τέλει καὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς στρατιᾶς» (ὅπως μᾶς λέει ὁ ἴδιος ὁ Καντακουζηνὸς στὸ τρίτο Βιβλίον τῶν «Ἱστοριῶν» του) «ὅ,τι δεοὶ ποιεῖν πρὸς τὴν ἐφοδὸν τῶν Τριβαλῶν». Τὴ σύσκεψη αὐτὴ τὴ συγκάλεσε ὁ Καντακουζηνός, ὅταν ἔμαθε ὅτι «ὁ τῶν Τριβαλῶν ἄρχων Στέφανος ὁ Κράλης» (δηλαδὴ ὁ Στέφανος Δουσάν τῶν Σέρβων) «τάς πρὸς τὸν βασιλέα λύσας σπονδάς, ἐπεὶ ἐπύθετο ἀποθανόντα, τὴν τε ἄλλην πᾶσαν κατέδραμε Μακεδονίαν ληϊζόμενος, καὶ Θεσσαλονίκην παρελθὼν, ἄχρι χωρίου ἦλθε τοῦ προσαγορευομένου τῶν Κρητῶν». Ὁ Καντακουζηνὸς εἶπε τότε στοὺς συγκεντρωμένους (πρᾶγμα ποῦ, σὰν Πατρὶνὸ καὶ Πελοποννήσιο συγκινοῦσε τὸ δάσκαλό μου) : «εἰ γὰρ Θεοῦ συναιρουμένου, τοὺς τὴν Πελοπόννησον οἰκοῦντας Λατίνους γένοιτο προσλαβεῖν, ἀνάγκη καὶ τοὺς τὴν Ἀττικὴν καὶ Βοιωτίαν οἰκοῦντας Κατελάνους ἢ ἐκόντας ἡμῖν ἢ βιασθέντας προσχωρῆσαι. Τούτου δὲ γεγενημένου καὶ τῆς Ρωμαίων ἡγεμονίας ὥσπερ ἐν τοῖς πάλαι χρόνοις ἐκ Πελοποννήσου μέχρι Βυζαντίου συνεχοῦς γεγενημένης, ἔξεστι συνορᾶν, ὡς οὐδὲν ἔργον ἤδη Τριβαλοῦς τε καὶ τοὺς ἄλλους περιοίκους τῶν βαρβάρων τῆς ὕβρεως δίκαις ἀπαιτεῖν, ἧς ἐξυβρίζουσιν εἰς ἡμᾶς τοσοῦτον ἤδη χρόνον... Δυνάμεως γὰρ ἡμῖν πρὸς Πελοπόννησον χρεῖα ναυτικῆς, ἦν δεῖ τοῦ χειμῶνος παρασκευασθῆναι».

Ἐνῶ ὁ Καντακουζηνὸς ἦταν ἔτοιμος νὰ πραγματοποιήσῃ τὴ μεγάλη αὐτὴ ἰδέα ποῦ θ' ἀνασυγκροτοῦσε τὴν αὐτοκρατορία, ἢ τριάς τῶν ἐχθρῶν του στὴν Κωνσταντινούπολη τὸν ἀνάγκασε ν' ἀνακηρύξῃ τὸν ἑαυτοῦ, τέσσερες μῆνες μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀνδρόνικου, αὐτοκράτορα στὸ Διδυμότειχο. Ὁ παρακοιμώμενος Ἀλέξιος Ἀπόκαυκος ἀναγορεύθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη μέγας δούξ καὶ μὲ πανουργία καὶ ἀποφασιστικὴ πῆρε ἐπάνω του τὴν εὐθύνη ἐνὸς σκληροῦ ἐμφυλίου πολέμου. Ὁ Καντακουζηνός, ἀνακηρύσσοντας τὸν ἑαυτοῦ αὐτοκράτορα, δὲν ἀγνόησε τὸ γεγονὸς ὅτι προηγούνται ἡ χήρα βασίλισσα Ἄννα καὶ ὁ ἀνήλικος Ἰωάννης Παλαιολόγος. Τὸν ἑαυτοῦ τὸν ὀνόμασε τρίτον καὶ ἡ γυναῖκα του Εἰρήνη μνημονεύθηκε τελευταία. Ὅσο γιὰ τὸν Ἀπόκαυκο ποῦ ἐνεργοῦσε ὡς δῆθεν ἄμεσο ὄργανο τῆς Ἄννας, ἡ συμπε-

ριφορά του και ἡ ἀχάριστη ψυχὴ του μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι πήγαινε νὰ παραμερίσει ὄλους.

Ὁ νέος αὐτὸς ἐμφύλιος πόλεμος ἔπιασε πέντε χρόνια καὶ κάτι. Καὶ στοίχισε πολὺ ἀκριβὰ στὴν αὐτοκρατορία. Ὁ Καντακουζηνός, βέβαια, προσπάθησε (καὶ ὡς ἓνα σημεῖο τὸ κατάφερε) νὰ συνδυάσει τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τὴν Ἡπειρο, τὴν Αἰτωλία, τὴν Ἀκαρνανία, καὶ τὴ Θεσσαλία· ἔτσι, διαλύθηκαν οἱ αὐτόνομες Ἑλληνικὲς ἡγεμονίες ποὺ ἐμπόδιζαν τὴν ἐνιαία ἱστορικὴ προσπάθεια τοῦ Γένους. Ὡστόσο, τὸ κέρδος αὐτὸ ἦταν πρόσκαιρο καὶ ἡ κατάλυση τῶν αὐτόνομων Ἑλληνικῶν ἡγεμονιῶν σημειώθηκε ἀργά. Ὁ βασιλιάς τῶν Σέρβων Στέφανος Δουσάν, ποὺ γιὰ ἓνα διάστημα εἶχε γίνει φίλος τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τὸν εἶχε φιλοξενήσει καὶ βοηθήσει, ἔβλεπε τὶς ἐπιτυχίες τοῦ Καντακουζηνοῦ ν' ἀντιστρατεύονται τὰ δικά του μεγάλα ὄνειρα καὶ σχέδια. Καὶ εἶχε ἀρκετὰ ἰσχυρὴ ψυχὴ ὁ Στέφανος γιὰ νὰ χεῖ τὸ δικαίωμα νὰ τρέφει τὴν ἐλπίδα ὅτι θὰ μπορούσε νὰ χρισθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ μὲ τὰ ἴδια τὰ χέρια τοῦ πατριάρχη. Ἡ ἐλπίδα του αὐτὴ δὲν πραγματοποιήθηκε. Ὡστόσο, κατάφερε νὰ χαρίσει στὸ ἔθνος του ἓνα παροδικὸ μεγαλεῖο, ὀνομάζοντας τὸν ἑαυτό του, στὸ ἔτος 1345, «αὐτοκράτορα τῶν Σέρβων καὶ τῶν Ἑλλήνων» (τέτοιος ἦταν ὁ τίτλος του στὴ σερβικὴ γλῶσσα) καὶ ἐπεκτείνοντας τὸ κράτος του ὡς τὸν Κορινθιακὸ κόλπο.

Ἐνα ἄλλο κακὸ ποὺ προκάλεσε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἦταν ἡ ἐνίσχυση τῶν Τούρκων. Πολλοὶ ρίχνουν τὴν εὐθύνη ἀποκλειστικὰ στὸν Ἰωάννη Καντακουζηνό. Ὅσο κι' ἂν μ' ἀρέσει ἡ μορφή τοῦ Καντακουζηνοῦ, δὲ μοῦ εἶν' εὐκολο ν' ἀντικρούσω ὅσους τὸ λένε. Ὁ δάσκαλός μου ποὺ δὲ συμπαθοῦσε τοὺς Παλαιολόγους ἔβρισκε ἐπιχειρήματα ποὺ ἔμοιαζαν ἱκανὰ ν' ἀतिकρούσουν τὴν παραπάνω μομφή. Καὶ μοῦ ἔκαμε ἐντύπωση ὅτι κι' αὐτὸς ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὅταν γνωρισθήκαμε καὶ συνδέθηκα μαζί του, μοῦ ἔλεγε — ἂν καὶ ἀφοσιωμένος φίλος τῶν Παλαιολόγων καὶ ὑβριστὴς τοῦ Καντακουζηνοῦ — ὅτι τὴν πιὸ μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὴν πήρε ὁ νεαρὸς Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ ὄχι ὁ Καντακουζηνός. Ὡστόσο, μοῦ φαίνεται ὅτι ὁ Σφραντζῆς, μιλώντας γιὰ τὴν κάπως παλαιότερη αὐτὴ περίοδο τῆς ἱστορίας, μπερδεύει λιγάκι τὰ γεγονότα, καθὼς καὶ τοὺς χρόνους τῶν γεγονότων. Ἀπευθύνθηκε, βέβαια, καὶ ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος στοὺς Τούρκους, ἀλλὰ τὴν ἀρχὴ τὴν ἔκαμε ὁ Καντακουζηνός ποὺ ἔφθασε ὡς τὸ σημεῖο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ φιλία τους, νὰ προσφέρει τὴν ἴδια τὴ θυγατέρα του, τὴ Θεοδώρα, στὸν ἀμνηρᾶ Ὀρχάνη ποὺ ἦταν καὶ γέρος. Γιὰ νὰ κερδίσει τὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ἔφερε μάλιστα τοὺς Τούρκους στὴ Θράκη, κ' ἔτσι ἔγινε

ύπεύθυνος για τήν όριστική έγκατάστασή τους εκεί. Δέ θα πηδοῦσαν, όμως, και μόνοι τους στη Θράκη, αφού είχαν ήδη φθάσει — έχοντας βάθρο τους τή Βιθυνία και πρωτεύουσα τήν Προῦσα — ως τήν Προποντίδα; Ίσως νά σκέφθηκε ό Καντακουζηνός ότι τά δυό έθνη, οί Έλληνες και οί Τουρκοί, ήταν αναπόφευκτο νά διασταυρωθοῦν και νά συζήσουν. Έτσι, αφού τό θεώρησε αυτό αναπόφευκτο, θα σκέφθηκε, ίσως, ότι πρέπει νά ναι και έπιθυμητό νά συζήσουν ειρηνικά. Και ή αλήθεια είναι ότι άπέναντί του έδειξαν οί Τουρκοί τιμιότητα και πίστη. Τόν βόηθησαν, αλλά και τούς βόηθησε νομιμοποιώντας ιστορικά τήν παρουσία τους στην Άσία και τή Θράκη.

Τόν Ιούνιο τοῦ έτους 1345, ό Άλέξιος Άπόκαυκος είχε τήν κυνικήτητα και τήν άπρονοησία νά έπιθεωρήσει ό ίδιος τīs υπόγειες φυλακές τοῦ βασιλικοῦ παλατιοῦ, όπου ήταν έγκλειστοι οί φίλοι τοῦ Καντακουζηνοῦ. Τότε σημειώθηκε κάτι πρωτάκουστο στην ιστορία. Οί φυλακισμένοι τόν σκότωσαν· οί λιπόθυμοι και δέσμιοι σκότωσαν τόν παντοδύναμο διώκτη τους. Ένάμισυ έτος άργότερα, τόν Φεβρουάριο τοῦ έτους 1347, ό Ιωάννης Καντακουζηνός μπαίνει θριαμβευτής στην Κωνσταντινούπολη. Και φάνηκε γενναίόψυχος. Δέν ξέχασε ότι ό Ιωάννης Παλαιολόγος ήταν γιός τοῦ άγαπημένου του φίλου. Δέ συμφωνῶ με τόν Γεώργιο Σφραντζή πού μου έλεγε συχνά ότι ή πρόθεση τοῦ Καντακουζηνοῦ ήταν «πᾶσαν έξουσίαν και άρχήν ύφ' έαυτῶ και τοίς υίοίς αὐτοῦ κληροποιῆσαι». Νομίζω ότι ή άφοσίωση τοῦ Σφραντζή στους Παλαιολόγους τόν έκανε νά ναι άδικος άπέναντι τοῦ Καντακουζηνοῦ πού κι' αυτή τή βασίλισσα Άννα τή σεβάσθηκε και τήν κράτησε στο παλάτι. Άντι νά βγάλει τά μάτια τοῦ Ιωάννου Παλαιολόγου, τόν έκαμε γαμπρό του δίνοντάς του τήν κόρη του Έλένη. Πρέπει νά πῶ ότι αυτά ήταν ήθη νέα και καλύτερα από τά παλαιά, ήθη πού τιμοῦν τόν Καντακουζηνό.

26

Ό εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στον Καντακουζηνό και στη βασίλισσα Άννα ή τόν Άλέξιο Άπόκαυκο διασταυρώθηκε ιστορικά μ' έναν άλλον εμφύλιο πόλεμο πού έκαμε τή δύσμοιρη Θεσσαλονίκη νά γίνει, από τó 1342 ως τó 1350, ή σκηνή ενός φοβεροῦ δράματος. Τό δράμα αυτό τó προκάλεσε τó πρωτότυπο στην οίκουμένη άγριο κράτος τῶν Ζηλωτῶν.

Μιλώντας μου για τήν έριδα μεταξύ Ήσυχαστῶν και Βαρλααμιτῶν, μου είχε κάμει λόγο ό δάσκαλός μου και για τó κίνημα τῶν Ζηλωτῶν. Τό κίνημα αυτό, αν και είχε πίσω του τούς άκτήμονες μοναχούς, λίγο ή πολύ τούς ίδιους πού άσκοῦσαν τόν «καθ' ήσυχίαν» βίον, πολεμήθηκε ώστόσο από τόν Καντακουζηνό και καταδι-

κάσθηκε καὶ ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Γρηγορᾶ. Στὴ θέση τους ἀπέναντι τῶν Ζηλωτῶν βρέθηκαν παράπλευροι οἱ πιὸ φανατικοὶ ἀντίπαλοι. Ὅταν ὁ Ἁγιορείτης καὶ Ἡσυχαστῆς Γρηγόριος Παλαμᾶς ἔγινε ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἀντιμετώπισε τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση τῶν Ζηλωτῶν νὰ τὸν δοῦν νὰ πλησιάσει στὴν πόλη τους. Ὅπως διηγεῖται ὁ Καντακουζηνὸς στὸ τρίτο Βιβλίο τῶν «Ἱστοριῶν» του, «Γρηγόριος μὲν οὖν ὁ Θεσσαλονίκης ἀρχιερεὺς, ἐπεὶ μὴ εἰσεδέχετο παρὰ τῶν ἀρχόντων, εἰς Λῆμνον διέτριβεν ἀναστρέψας, καὶ προνοίας παρὰ βασιλέως τῆς δεούσης ἤξιοῦτο».

Ποιοί, ὅμως, ἦταν οἱ «ἀρχοντες» τῆς Θεσσαλονίκης, ὅσον καιρὸ εἶχε ἐπικρατήσῃ τὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν; Οὐσιαστικά, «ἀρχοντες» ἦταν τὰ ἴδια τὰ μαινόμενα πλήθη, ὁ ὄχλος, καὶ μέσ' στὸν ὄχλο ποὺ εἶναι πηχτὸς καὶ ἀδιαίρετος πολλοὶ καλόπιστοι μοναχοὶ καὶ ὅλοι οἱ καταφρονεμένοι, φτωχοὶ καὶ δυστυχεῖς. Στὴν κορυφή, βέβαια, τοῦ ὄχλου — φαίνεται ὅτι καὶ ὁ ὄχλος ἔχει κορυφές — ἦταν καὶ ὀρισμένα πρόσωπα ποὺ ἐκμεταλλεύθηκαν τὶς πικρίες τῶν φτωχῶν καὶ τὸ πάθος γιὰ ἐκδίκηση τῶν καταφρονεμένων. Καὶ τέτοια πρόσωπα ἦταν δυὸ Παλαιολόγοι, κάποιος Μιχαήλ ποὺ τὸν σκότωσε ὁ Ἰωάννης Ἀπόκαυκος (ὁ γιὸς τοῦ μεγάλου ἐχθροῦ τοῦ Καντακουζηνοῦ ποὺ ὠστόσο, μετὰ τὸ βίαιο θάνατο τοῦ πατέρα του, ἔγινε ὀπαδὸς ἐκείνου), καὶ κάποιος Ἀνδρέας, φοβερὸς καὶ ἀδίστακτος στὸ ἐγκλημα ποῦ, ὅταν νικῆθηκαν ὀριστικὰ οἱ ἐπαναστάτες, τῶσκασε κ' ἔγινε μοναχὸς στὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ, ὅπως λένε ἄλλοι, βρῆκε καταφύγιο στοὺς Σέρβους. Ὁ δάσκαλός μου ἔλεγε ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ Παλαιολόγοι δὲν εἶχαν συγγένεια μὲ τὴ βασιλικὴ οἰκογένεια. Στὸ βάθος, ὅμως, δὲν ἦταν οὔτε οἱ δυὸ Παλαιολόγοι ἢ ὅποιοι ἄλλοι ξεπετάχθηκαν μέσ' ἀπὸ τὸν πολτὸ ποὺ λέγεται ὄχλος, οἱ πραγματικοὶ ἀρχοντες, γιατί κανένας, ὅπως ἔλεγε ὁ δάσκαλός μου καὶ τὸ κατάλαβα κ' ἐγὼ ἀργότερα, δὲν εἶναι ἀρχὼν καὶ κύριος τοῦ ὄχλου.

Ὁ Καντακουζηνός, ὅπως εἶπα, τάχθηκε ἀπόλυτα κατὰ τῶν Ζηλωτῶν, ἔστω κι' ἂν πίσω τους ἦταν πολλοὶ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τὸ παράδοξο μάλιστα εἶναι ὅτι, ἐνῶ τ' ὄνομα τῶν Ζηλωτῶν ταίριαζε στὴ θρησκευτικὴ στάση τῶν Ἡσυχαστῶν, οἱ φορεῖς τοῦ ὀχλοκρατικοῦ κινήματος τῶν Ζηλωτῶν θεωρήθηκαν — ἔτσι μᾶς λέει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος στὸ Βίο τοῦ Ἁγίου Σάββα ποὺ ἔγραψε — ὀπαδοὶ τοῦ Βαρλαάμ καὶ τοῦ Ἀκινδύνου, μολονότι ὁ Γρηγορᾶς καὶ ὁ Κυδώνης, ὀπαδοὶ ἐπίσης τοῦ Βαρλαάμ, τάχθηκαν ἀπόλυτα κατὰ τῶν Ζηλωτῶν. Ἡ σύγχυση ἦταν μεγάλη. Ὁ δάσκαλός μου μάλιστα ἔλεγε ὅτι τὸ φοβερὸ ὀχλοκρατικὸ ξέσπασμα τῶν Ζηλωτῶν ἦταν ἢ ἐκβασὴ ἢ σωστότερα ἢ τελευταία παραμορφωμένη φάση τοῦ κινήματος τῶν Ἀρσενιτῶν ποὺ πῆρε στὴν ἐκκλησίᾳ μας τὴ μορφή

ένος σχίσματος, περισσότερο βέβαια ἠθικοῦ παρά δογματικοῦ.

Ὁ πατριάρχης Ἀρσένιος ἀρνήθηκε νὰ συγχωρήσει καὶ μάλιστα ἀφόρισε τὸν Μιχαήλ Παλαιολόγο, τὸν γενναῖο καὶ τυχερὸν αὐτοκράτορα πού, γιὰ ν' ἀφαιρέσει κάθε ἐμπόδιο ἀπὸ τὸ δρόμο του, ἔδωσε τὴν ἐντολή νὰ τυφλώσουν τὸν δεκαετῆ Ἰωάννη Λάσκαρι, τὸ νόμιμο κληρονόμο τῆς βασιλείας. Ἡ ἠθικὰ ἀδιάλλακτη στάση τοῦ Ἀρσενίου, τοῦ πτωχοῦ τῷ πνεύματι, προκάλεσε τὸ θαυμασμὸ τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ, τῶν πτωχῶν τῷ πνεύματι, καὶ τοὺς ἔκανε — ἀκόμα καὶ μετὰ τὸ θάνατό του — ν' ἀντιδροῦν σὲ κάθε ἐξουσία. Κάθε ἐξουσία πρόβαλλε στὰ μάτια τους συνυφασμένη μὲ τὸ ἔγκλημα. Ὁ Παχυμέρης μᾶς λέει ὅτι, ὅσο ζοῦσε ἀκόμα ἐξόριστος ὁ Ἀρσένιος, ἄρχισαν νὰ περιφέρονται οἱ ὄπαδοί του, «ἄστατοί τινες καὶ εἰς τόπους ἐκ τόπων πλανώμενοι», προκαλώντας διαιρέσεις μέσ' στὶς ἴδιες τὶς οἰκογένειες, χωρίζοντας τὸν πατέρα ἀπὸ τὸν γιό, τὴ μητέρα ἀπὸ τὴν κόρη της, καὶ τὴ νύφη ἀπὸ τὴν πεθερά. Διασταυρώνοντας τὰ βήματά τους μὲ τοὺς Ἀρσενίτες (ἢ Ἀρσενιάτες), ὁδοιποροῦσαν — χωρὶς καμμιά ἀφετηρία καὶ χωρὶς τέρμα — ἀπὸ πόλη σὲ πόλη καὶ ἀπὸ χωριὸ σὲ χωριὸ πλῆθος ἄστεγοι καὶ ζητιάνοι, «σακκοφόροι» ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ Παχυμέρης, πού ἡ παρουσία τους (παρουσία ἀνώνυμων καὶ διαβατικῶν πού ἦταν σὰ σταλμένοι ἀπὸ τὸν Θεὸ) προκαλοῦσε σ' ἄλλους ἀνησυχίες καὶ σ' ἄλλους ἐλπίδες· ἀπὸ ἄλλους χαρακτηρίζοταν ὡς προμήνυμα συμφορᾶς καὶ ἀπὸ ἄλλους ὡς σημεῖο σωτηρίας. Οἱ ἄνθρωποι ἔχουν τὴν τάση νὰ καταλήγουν στὰ ἄκρα, νὰ προσδοκοῦν τὴ συμφορὰ ἢ τὴ σωτηρία, καὶ νὰ μὴ ν' ἀρκοῦνται νὰ περιμένουν ὅ,τι εἶναι ἀ ν ἄ μ ε σ α στὰ δύο, ὅ,τι δὲν εἶναι οὔτε τέρας τῆς Ἀποκαλύψεως, οὔτε ἄγγελος σωτηρίας, ἀλλὰ μιὰ παράταση, ἀπλή καὶ ἐπίμοχθη, τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, ὕστερ' ἀπὸ τόσες προσδοκίες καὶ ἐπαγγελίες, νὰ καταντήσουν, ὅσοι εἶχαν παραδοθεῖ σ' αὐτές, ἕνας φοβερός καὶ κακοῦργος ὄχλος πού πίστεψε ὅτι μὲ τὶς ὁμαδικές σφαγές τῆς Θεσσαλονίκης θάβρισκε τὴ σωτηρία του. Ἐνῶ ξεκίνησαν οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι ἀπὸ τὴν ἀρνησιὴ κάθε ἐξουσίας (ἐπειδὴ ἡ ἐξουσία στηρίζεται στὸ ἔγκλημα), κατάντησαν νὰ κάνουν ἐγκλήματα πολὺ χειρότερα καὶ πολὺ περισσότερα ἀπ' ὅσα μπορεῖ ἡ ὀργανωμένη ἐξουσία νὰ κάμει. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης πού τὰ φοβερὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τὸν ἐπληξαν ἄμεσα, γιὰτὶ κάμποσοι δικοὶ του ζοῦσαν ἐκεῖ, ἐθρήνησε ὅσο κανένας ἄλλος, καὶ τὸ θρῆνο του τὸν διόχευσε στὴ «Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη πεσοῦσι». Καὶ μᾶς λέει, μιλώντας γιὰ τὰ ἐγκλήματα τῶν Ζηλωτῶν: «Ὡ ποία τραγωδία ταῦτα χρὴ παραβάλλειν; Ποίαις δὲ πόλεων συμφοραῖς; Τίνες δὲ ποιηταὶ τοῖς τοσοῦτοις κακοῖς ἄσονται προσήκοντα μέλη;... Ἀ-

νεῖλον μὲν τοὺς ἀνδρας ἐπὶ τοὺς πύργους, ἡ δὲ πόλις ἐμερίσατο τὸ κακόν... Καὶ τοῦ μὲν συνετρίβετο κεφαλὴ· τοῦ δὲ ἐγκέφαλος ἐξεχεῖτο· τοῦ δέ, τὴν γαστέρα ἀναρρηγνύντες, ἅ μὴδὲ βλέπειν θέμις ἐζήτουν· καὶ τοῦ μὲν ἀπέκοπτον σκέλος· τοῦ δὲ ῥάχιν ἐξεῖλκον· τοῦ δὲ τὰ σπλάγχχνα ταῖς χερσὶν ἐξεφόρουν... Σώματα δὲ ἐνέπιπτον σώμασι· ἐγκέφαλος δὲ καὶ αἷμα καὶ κόνις καὶ σπλάγχχνα καὶ λίθοι καὶ σάρκες καὶ νεῦροι καὶ ξύλα καὶ μέλη σωμάτων εἰς ταυτὸν συνενήνεκτο». Ἡ περιγραφή εἶναι φοβερή. Καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι πιστή. Ὅταν ἔγινε ὁ Καντακουζηνός, μὲ τὴ βοήθεια τῶν Τούρκων ποὺ τοῦ ἦταν φίλοι καλοί, κύριος τῆς Θεσσαλονίκης (στὸ ἔτος 1350), ὁ Δημήτριος Κυδωνῆς ἀνακουφίσθηκε τόσο ποὺ ἔγραψε στὸν φίλο του αὐτοκράτορα (ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος ὁ Κυδωνῆς στὸ δάσκαλό μου) τ' ἀκόλουθα διθυραμβικὰ λόγια: «Νῦν ἡμῖν περιήκειν τὴν τοῦ Πλάτωνος εὐδαιμονίαν νομίζω, ὅτι τῷ πᾶσι πάντας περινεγκόντι καὶ μεστῇ φιλοσοφίας ψυχῇ Θεὸς τὰς ὑπὲρ τῶν ὅλων φροντίδας ἀπέδωκε, καὶ τοῖς πράγμασιν ἐπέστησε νοῦν, ἀντὶ τῶν προτέρων ἐκείνων Τελχίνων» (δηλαδὴ τῶν φοβερῶν δαιμόνων, τῶν Ζηλωτῶν), «οἱ πάντα φόνων καὶ ταραχῆς ἐμπιπλάντες, καὶ ὧν ἔφασκον φροντίζειν τούτους τοῖς ἐχθροῖς παραδιδόντες, τὸν κωλύσαντ' ἂν αὐτοὺς οὐκ ἐβούλοντο βασιλεύειν, ἴν' ἐκεῖνοι μὲν ἐπ' ἀδείας τὰ δυσχερῆ καὶ μόνον ἀκουσθῆναι τολμῶσιν, οἱ δὲ λοιποὶ πάσχωσι τὰ τῶν ἐν Ἀΐδου κολαζομένων».

Τὸν Σικελικὸν ἔσπερινὸν τὸν ἔχει συλλάβει ἡ φαντασία μου σὰν κάτι φοβερὸ καὶ μεγάλο. Τὸ αἵματηρὸ ξέσπασμα τῶν Ζηλωτῶν τὸ χει συλλάβει σὰν κάτι φοβερὸ καὶ μικρὸ. Δὲν ξέρω καλὰ - καλὰ γιατί γίνεται μέσ' στὴ φαντασία μου ἡ διαφορετικὴ αὐτὴ σύλληψη. Ἴσως γίνεται γιατί, στὴ Σικελία, οἱ ἄοπλοι ἔσφαξαν τοὺς ἑνοπλους, ἐνῶ στὴ Θεσσαλονίκη ὁ ἑνοπλος ὄχλος ἔσφαξε ἄοπλους καὶ γυναικόπαιδα. Ἴσως καὶ γι' ἄλλο λόγο βλέπει ἡ φαντασία μου τὸ ἴδιο φοβερὸ φαινόμενο στὴ Σικελία μεγάλο καὶ στὴ Θεσσαλονίκη μικρὸ. Οἱ Σικελιώτες ξεσηκώθηκαν γιὰ ν' ἀποτινάξουν ἕναν ξένο ζυγὸ, ἀδιάφορο ἂν ἔπεσαν ἔπειτα πάλι στὴν ἐξουσία ξένων. Στὴ Θεσσαλονίκη σημειώθηκε ἀδελφοκτονία.

27

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ μπῆκε ὁ Καντακουζηνὸς στὴν Κωνσταντινούπολη, δὲν ἐκυβέρνησε παρὰ μόνον ὀχτῶ χρόνια, δηλαδὴ ὡς τὸν Νοέμβριο τοῦ ἔτους 1354. Τὰ προβλήματα ποὺ εἶχε νὰ λύσει ἦταν δύσλυτα ἢ καὶ ἄλυτα. Κ' ἐμπλεξε καὶ σὲ μιὰ μεγάλη περιπέτεια μὲ τοὺς Γενουάτες τοῦ Γαλατᾶ ποὺ, ὅσο κι' ἂν εἶχαν ἀποθρασυνθεῖ (καὶ μὲ τὸ δίκιο τους, γιατί εἶχαν καταφέρει νὰ κάμουν τὴν πολίχνη τους πλουσιώτερη καὶ ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴ γειτονικὴ Βασι-

λεύουσα), δέν ήταν φρόνιμο νά τούς αντιμετώπισει. Νικήθηκε κ' έξευτελίσθηκε αντιμετωπίζοντάς τους. Μποροῦσε, ὅμως, μέσ' στήν πολυτάραχη εκείνη ὥρα τῆς ἱστορίας νά μήν κάνει καί λάθη ὁ Καντακουζηνός; Ὑπάρχει ἕνα χαρακτηριστικό πού εἶναι κοινὸ στοὺς μεγάλους καί στοὺς μικροὺς ἡγέτες λαῶν : ὅτι καί οἱ μεγάλοι καί οἱ μικροὶ κάνουν λάθη. Ὁ Καντακουζηνός, ὅσο κι' ἂν μ' ἄρέσει, μπορεῖ νά μήν ἦταν μεγάλος. Πάντως δέν ἦταν οὔτε μικρός. Καί τὰ λάθη του εἶναι μικρότερα ἀπὸ τὰ λάθη ἐκείνων πού ἔχουν ἀνακηρυχθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία μεγάλοι.

Δραματικώτερο κι' ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα πού εἶχε ἡ σύγκρουση τοῦ Καντακουζηνοῦ μέ τούς Γενουάτες εἶναι ὅτι στή σύγκρουση πού ἐπακολούθησε μεταξύ Βενετῶν (συνασπισμένων μέ τὸν βασιλέα τῆς Ἀραγῶνος) καί Γενουατῶν, ἂν καί εἶχε συμβολικά συμμαχήσει μέ τούς Βενετούς, ἦταν ὡστόσο ὁ Καντακουζηνός ἕνας παθητικὸς θεατῆς. Αὐτὸ μᾶς δείχνει καθαρά πού εἶχε καταντήσει ἡ αὐτοκρατορία. Μπροστὰ στὰ μάτια τοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορος, στὸ Βόσπορο, ἔγινε τὸν Φεβρουάριο τοῦ ἔτους 1352 μιὰ μεγάλη ναυμαχία (χωρὶς ἔκβαση ἀποτελεσματική). Ἡ Βασιλεύουσα παρακολούθησε τὴ ναυμαχία — ἀκόμα καί τὰ ἐλάχιστα δικά μας κότεργα ἐπανδρώθηκαν ἀπὸ Βενετούς — σὰν ἕνας θεατῆς πού εἶχε ἐκτοπισθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ ἱστορία.

Ἡ πιὸ μεγάλη ἀπόφαση τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἀφότου μπῆκε στήν Κωνσταντινούπολη, συνδέεται μέ τὴν Πελοπόννησο. Βλέποντας ὅτι ἡ Βασιλεύουσα ἀσφυκτιοῦσε καί δέ μποροῦσε νάχει τὴν ἄμεση εὐθύνη γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κτήσεων στήν Πελοπόννησο, ἔδωσε στὶς κτήσεις αὐτὲς μιὰ μεγάλη αὐτονομία, ἰδρύοντας τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως καί στέλνοντας τὸν δευτερότοκο γιό του Μανουὴλ ν' ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τοῦ δεσποτάτου. Ἀπὸ τότε, γιοὶ αὐτοκρατόρων εἶχαν τὴν εὐθύνη νά διοικοῦν τὸ δεσποτάτο τοῦ Μυστρά. Ἄλλοτε, εἶχε κάνει διοικητῆς τῶν Πελοποννησιακῶν κτήσεων ὁ Μιχαὴλ Καντακουζηνός, ὁ πατέρας τοῦ αὐτοκράτορος· κ' εἶχε συνεχίσει ὁ γενναῖος Μιχαὴλ τὴν παράδοση τοῦ ὁμώνυμου παπποῦ του πού εἶχε σκοτωθεῖ στήν Πελοπόννησο. Ἔτσι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης αἰσθάνθηκε ἰδιαίτερη ὑποχρέωση ἀπέναντι τοῦ τόπου πού εἶχε συνδεθεῖ μέ τ' ὄνομα καί μέ τὴ δράση τοῦ πατέρα του. Καί ἀνύψωσε τὸν τόπο αὐτὸν σὲ δεσποτάτο. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης γράφει στὸ τέταρτο Βιβλίο τῶν Ἱστοριῶν του : « Ἐπεὶ δὲ καί Πελοπόννησος διέφθαρτο παντάπασιν οὐ μόνον ὑπὸ τῶν Περσῶν στόλοις μεγάλοις ἐπιόντων » (Πέρσες ὀνομάζει τοὺς Σαρακηνοὺς) « καί ὑπὸ Λατίνων τῶν τὴν παρ' Ἑλλησιν Ἀχαΐαν λεγομένην κατεχόντων, ὑπηκόων ὄντων πρίγκιπι, ἀλλὰ καί μᾶλλον ὑπὸ σφῶν

αὐτῶν, διηνεκῶς ἀλλήλοις ἀντικαθισταμένων καὶ διαρπαζόντων τὰ ἀλλήλων καὶ ἀποκτεννόντων, καὶ κῶμαι μὲν ἀτείχιστοι ὑπὸ τῶν ἔξωθεν ἀνάλωνται πολεμίων, αἱ πόλεις δὲ ὑπὸ τῶν ἐνοικούντων, καὶ παντάπασιν προσεδοκῶντο ἐκλιπεῖν, πρόνοιάν τινα αὐτῶν ποιήσασθαι ἐσκέψατο ὁ βασιλεὺς» (δηλαδή ὁ ἴδιος πού ἔγραψε τὶς γραμμὲς αὐτές)· «μείζω δὲ οὐκ ἔχων, τὸν υἱὸν ἔπεμψε δεσπότην τὸν Μανουήλ τριήρεσιν, ἄρξοντα Πελοποννησίων... Καὶ ἡ Σκυθῶν ἐρημοτέρα Πελοπόννησος ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ ἐφαίνετο γεωργουμένη, καὶ τῆς μελλούσης εὐεξίας οὐκ ἀγενεῖς παρείχετο ἐλπίδας». Ὁ Μανουήλ Καντακουζηνὸς πάλεψε σκληρά, ὅπως γράφει ὁ ἴδιος ὁ πατέρας του, γιὰ ν' ἀποκαταστήσει στὶς Ἑλληνικὲς κτήσεις τῆς Πελοποννήσου, πού στὸ διάστημα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἦταν φυσικὸ ν' ἀποδιοργανωθοῦν, τὴν εἰρήνην καὶ τὴν εὐημερίαν. Ἐμφύλιοι πόλεμοι μὲ καθαρὰ τοπικὸ χαρακτήρα εἶχαν ξεσπάσει καὶ στὶς κτήσεις αὐτές, πρᾶγμα πού ἔβγαινε σὲ καλὸ τῶν Λατίνων καὶ τῶν πειρατῶν. Ἐπισημαίνοντας καὶ στὴν περίπτωσιν αὐτῇ τὸ ἰδιόμορφον κακὸ τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, γράφει ὁ αὐτοκράτωρ Καντακουζηνός: «Οὔτε γὰρ κακοπραγία, οὔτ' εὐημερία, οὔτε χρόνος ὁ πάντα λύων διαλύειν δύναται αὐτοῖς τὴν πρὸς ἀλλήλους ἔχθραν, ἀλλὰ διὰ βίου τε πολέμοι εἰσὶν ἀλλήλοις, καὶ μετὰ τελευτὴν ὥσπερ τινὰ πατρῶον κλῆρον καταλείποντες τοῖς παισὶ τὴν πρὸς τινὰ διαφορὰν. Καὶ τῶν Λυκούργου νόμων πάντων ἀμελήσαντες, ἐνὸς μόνου τῶν Σόλωνος ἐξέχονται τοῦ Ἀθηναίου ἀκριβῶς, ὅς ἀτίμους ποιεῖ τῶν πολιτῶν τοὺς ἐν στάσει μηδεμιᾶ μερίδι προσκειμένους». Ὡστόσο, ὁ δεσπότης Μανουήλ κατάφερε νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν τάξιν, καὶ — ὅπως γράφει ὁ πατέρας του — ἡ Πελοπόννησος «οὕτως ἄγεται μέχρι νῦν ὑπὸ δεσπότη τοῦ Μανουήλ τοῦ Καντακουζηνοῦ πολλὰ ὠφελουμένη ἕκ τε ὧν τοῖς πολεμίοις ἀήττητος ἄχρι νῦν διατετέλεκε, καὶ τοῖς ὑπηκόοις προσηνῆς καὶ κηδεμονικός». Τὰ λόγια αὐτὰ τᾶγραφε ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωάννης, ὅταν εἶχε πιά ἀποθέσει τὸ βασιλικὸ διάδημα. Ὁ γιὸς τοῦ Μανουήλ κράτησε τὸ δεσποτάτο καὶ μετὰ τὴν ἐκθρόνισιν τοῦ πατέρα του.

28

Ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς δὲν ἔβγαλε τὰ μάτια τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου καὶ τὸν ἔκαμε μάλιστα γαμπρό του. Κρατώντας τὸν πλάϊ του μὲ ἀνέπαφα τὰ μάτια, προετοίμασε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἴδιαν του τὴν πτώσιν· κ' ἦρθε ἡ ὥρα νὰ πέσει, ὅταν ὁ Ἰωάννης ἀπόκαμε νὰ μοιράζεται τὴ βασιλικὴ ἐξουσία μὲ τὸν πεθερό του. Λένε ὅτι ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἀναγκάσθηκε ν' ἀντιμετωπίσῃ τὸν Καντακουζηνό, γιατί ἔβλεπε ὅτι ὁ τελευταῖος ζητοῦσε πιά νὰ ἐξασφαλίσῃ στὰ δικά του παιδιὰ τὴ διαδοχὴν, ἐκτοπίζοντας τοὺς Παλαιολόγους.

Ἐγὼ πιστεύω ὅσα γράφει ὁ ἴδιος ὁ Καντακουζηνός. Μόνον ὅταν ἔμαθε ὁ Καντακουζηνός «περὶ Βήραν διατρίβων» ὅτι ὁ γαμπρός του ἐπαναστάτησε καὶ ἀποφάσισε νὰ τὸν ἀνατρέψει, ἀναγκάσθηκε νὰ κηρύξει τὸν τελευταῖο ἔκπτωτο ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς διαδοχῆς. Ὅπως γράφει ὁ Καντακουζηνός, ὅσοι βρίσκονταν τῆ στιγμῆ ἐκείνη γύρω του τὸν ἄκουσαν νὰ λέει: «οὐκ ἐν ἀπορήτῳ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πολλῶν πολλάκις τὸν νέον βασιλέα» (δηλαδὴ τὸν Ἰωάννη Παλαιολόγο) «καὶ περιόντος καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν ἐμοῦ, τῆς Ρωμαίων διάδοχον βασιλείας ἔσεσθαι ἀπεφθεγγόμεν. Νυνὶ δ' αὐτὰ τὰ πράγματα ἐμὲ τε ἠνάγκασαν ἑτέρως πράττειν, ἢ ὡς ἐβουλόμην...». Ἔτσι, ὁ Καντακουζηνός δὲν εἶχε ἄλλη διέξοδο παρὰ νὰ βάλει τὸν πατριάρχην Φιλόθεο νὰ στέψει τὸν πρωτότοκο γιό του Ματθαῖο συμβασιλέα, ὀρίζοντάς του διάδοχό του. Ὁ Σουλεϊμάν, ὁ γιὸς τοῦ Ὁρχάνη, ἐκμεταλλεύθηκε τὴν ἀνωμαλία, καθὼς καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἕνας φοβερός σεισμός εἶχε ἐρημώσει τὴν Καλλιόπολη καὶ ἄλλες πόλεις, καὶ «σπουδῆ πολλῇ ἐπεραιούτο πρὸς τὴν Θράκην, καὶ πολλοὺς τῶν ὁμοφύλων διαβιβάσας ἅμα γυναῖξιν καὶ τέκνοις, κατώκιζε τὰς πόλεις, τὰ καταβεβλημένα ἀνορθῶν. Τὴν πλείστην δὲ ἐπεξείξατο περὶ Καλλιούπολιν σπουδῆν. Τὰ τε γὰρ τείχη ἀνωθεν ἐπεσκεύασε καὶ προσεχειργάσατο βελτίω, ἢ περ ἦσαν, καὶ τῶν ἐπιφανῶν παρ' αὐτῷ πολλοὺς ἠνάγκασεν εἰς ἐκείνην μετοικίζεσθαι, καὶ στρατιάν ἐγκαθίδρυσεν πολλήν». Ὁ αὐτοκράτωρ Καντακουζηνός «πρεσβείας συνεχεῖς ἐποιεῖτο πρὸς Ὁρχάνην τὸν γαμπρὸν καὶ τὰς ἠρπασμένας πόλεις ἡξίου τὸν υἱὸν ἀποδιδόναι... Ὁρχάνης δὲ ὁ πατήρ ἑαυτῷ τε συνειδῶς ἀδικοῦντι καὶ παρασπονδοῦντι, καὶ ποιούμενος περὶ πλείστου τὸν βασιλέα θεραπεύειν» (δηλαδὴ τὸν Καντακουζηνό), «συνετίθετο μὲν αὐτίκα τὰς πόλεις ἀποδιδόναι τῷ βασιλεῖ. Σουλιμάν δὲ τοῦ υἱοῦ δυσάπαλλάκτως ἔχοντας, ἐδεῖτο βασιλέως ὑπερθέσθαι τὴν ἀπόληψιν ὡς πείσοντας αὐτοῦ τὸν υἱὸν μετὰ μικρὸν ἐκοντὶ τὰς πόλεις ἀποδοῦναι». Ὁ Καντακουζηνός πίστευε στὴν τιμιότητα τοῦ Ὁρχάνη ποὺ ἦταν καὶ γαμπρός του, καὶ ἦταν βέβαιος ὅτι ἀπέναντί του καὶ τῶν διαδόχων του θὰ τηροῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὶς ὑποσχέσεις τους. Ὡστόσο, ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος, ἔχοντας ὡς ὀρμητήριο τὴν Τένεδο καὶ βοηθοὺς τοὺς ἐχθροὺς τοῦ Καντακουζηνοῦ Γενουάτες, προχώρησε στὸ νέο ἐμφύλιον πόλεμον μὲ πείσμα καὶ μὲ ἀποφασιστικότητα. Ὁ Καντακουζηνός, ποὺ ἀντιπαθοῦσε βαθύτατα τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, σκέφθηκε τότε νὰ ὑποχωρήσει. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος καὶ οἱ φίλοι του εἶχαν κατορθώσει, ἄλλωστε, νὰ μποῦν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ὁ λαός, τρομοκρατημένος καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν Τούρκων στὴν Καλλιόπολη, στήριξε τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας του στὸν νέο βασιλέα. Οἱ νέοι ἔχουν πάντοτε τὴν εὖνοια τοῦ λαοῦ

πού βαριέται νὰ βλέπει πολλά χρόνια τὸ ἴδιο πρόσωπο στὴν ἐξουσία. Ἔτσι, ὁ Καντακουζηνὸς (ὅπως διηγεῖται ὁ ἴδιος) «τὸ ἀπόβροχτον... ἐξεκάλυπτε τῶ νέῳ βασιλεῖ, ὡς εἶη μὲν καὶ πρότερον βεβουλευμένος ἀναχωρεῖν ἐκ τῶν πραγμάτων καὶ ἑαυτῶ μόνῳ καὶ θεῶ προσοδολεσεῖν, ὑποδύς τὸ σχῆμα τῶν μοναχῶν... Καὶ εἰς τὴν ὑστεραίαν ἐν αὐτοῖς βασιλείοις τὰ βασιλικά ἀποθέμενος παράσημα σχῆμα ὑπέδου μοναχῶν, Ἰωάσαφ ἀντὶ Ἰωάννου μετακληθεῖς. Τῆς αὐτῆς δὲ ὥρας καὶ ἡ βασιλὶς Εἰρήνη, τὴν βασιλείαν καὶ αὐτὴ ἀπειπαμένη, τὸ μοναχῶν ὑπέδου σχῆμα, Εὐγενία μετακληθεῖσα». Τότε, συνοδευμένος ἀπὸ τοὺς τρεῖς σπουδαίους φίλους του, τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, τὸν Νικόλαο Καβάσιλα καὶ τὸν Δημήτριο Κυδῶνη, κατευθύνθηκε ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς στὴ μονὴ τῶν Μαγγάνων, ἀποχωρῶντας, ὅπως λέει ὁ ἴδιος, «πρὸς τὸν ἀπράγμονα καὶ μεστὸν γαλήνης βίον», ἀφοῦ εἶχε κάμει — «εἰς τὸ βασιλεύειν ἄκων ἐμπροσθῶν καὶ πολεμηθεῖς ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων κραταιῶς, πολλοῖς τε κινδύνοις καὶ συμφοραῖς ποικίλαις προσομιλήσας καὶ αὐτὸς» — τὸ καθῆκον του ὡς φίλος καὶ μέγας δομέστικος τοῦ νέου Ἀνδρόνικου καὶ ὡς Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ. Συμμερίζομαι ἀπόλυτα τὴν πίστη πού ὁ δάσκαλός μου ἔδινε σὲ ὅσα ἔγραψε ὁ ἴδιος ὁ φιλαλήθης Ἰωάννης Καντακουζηνός. Καὶ δὲ νομίζω ὅτι εἶχε δίκιο ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς, ὅταν μοῦ ἔλεγε ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς ἔκανε ὅ,τι μπορούσε, «ἵνα πάλιν κατὰ τοῦ γαμβροῦ καὶ βασιλέως Ἰωάννου ἔλθῃ», καὶ ὅτι μόνον «οὐδὲν κατορθώσας τὰ πάντα καταλιπὼν μοναχὸς ἐγένετο καὶ ἀντὶ Ἰωάννου Ἰωάσαφ ὠνομάσθη». Στὰ μάτια μου εἶναι ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικὲς μορφές τῆς ἱστορίας. Τί σημαίνει ἂν δὲν τὸν ὀνομάζει ἡ ἱστορία «Μέγαν»; Σημασία ἔχει ὅτι ἦταν ὠραῖος στὸ πνεῦμα του καὶ γενναῖος στὴν ψυχὴ.

29

Στὶς μέρες τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου πού ἐβασίλευσε ἀπὸ τὸ 1354 ὡς τὸ 1391 ἡ αὐτοκρατορία ἔχασε σχεδὸν τὰ πάντα. Καὶ ἔχασε προπάντων τὸ ἠθικὸ τῆς κῆρος, γιὰτὶ ἀναγκάσθηκε νὰ παραδεχθεῖ τὴν ἐπικυριαρχία τοῦ ἀμπερᾶ. Μονάχα τὸ δεσποτάτο τοῦ Μορέως — ἡ «ἡγεμονία τῆς Σπάρτης», ὅπως προτιμοῦσε πάντοτε νὰ λέει ὁ Ἀθηναῖος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης — κράτησε τὸ κεφάλι ψηλά. Ὡς τὸ ἔτος 1383, πού ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος ἔστειλε στὴν Πελοπόννησο τὸν γιό του Θεόδωρο, στὸν Μυστρά ἡγεμόνευαν οἱ γιοὶ τοῦ αὐτοκράτορος Καντακουζηνοῦ. Ὡς τὸ ἔτος 1380 ὁ Μανουήλ, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μανουήλ ὁ πρωτότοκος γιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Καντακουζηνοῦ, ὁ ἄλλοτε συμβασιλεὺς Ματθαῖος πού εἶχε καταφύγει πλάϊ στὸν ἀδελφὸ του, ὁ φίλος τοῦ Δημητρίου Κυδῶνη.

Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν ἦταν κακὸς αὐτοκράτωρ. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἔμεινε πλάϊ του, ἀσκώντας τὰ ἔργα τοῦ πρώτου συμβούλου του. Οἱ καιροί, ὅμως, εἶχαν γίνει φοβεροί, καὶ ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος δὲν ἦταν ἐκεῖνος πού, σὰν τὸν πρῶτο Ἀλέξιο Κομνηνὸ ἢ σὰν τὸν πρῶτο Θεόδωρο Λάσκαρι, μπορούσε νὰ πείσει τὸν Θεὸ νὰ προκαλέσει τὸ θαῦμα. Οἱ Σέρβοι, βέβαια, ἔπαψαν — ὕστερ' ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Στέφανου Δουσάν — ν' ἀποτελοῦν μεγάλο κίνδυνο. Ἀλλὰ οἱ Τούρκοι — μὲ βασιλέα τους τὸν Ἀμουράτη, τὸν γιὸ τοῦ Ὀρχάνη καὶ ἀδελφὸ τοῦ Σουλεϊμάν — κατάφεραν, μεταφέροντας τὴν πρωτεύουσά τους ἀπὸ τὴν Προῦσα στὴν Ἀδριανούπολη, νὰ ἐξαπλωθοῦν στὴ Θράκη, νὰ πάρουν στὰ χέρια τους τὴ Μακεδονία (ἀκόμα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη ἔπεσε στὸ ἔτος 1387), καὶ νὰ φθάσουν ὡς τὸν Ἰστρο. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος σκέφθηκε, ἀπὸ τίς πρῶτες μέρες τῆς βασιλείας του, ν' ἀπευθυνθεῖ — ἔχοντας σύμφωνο τὸν Δημήτριο Κυδώνη, ἀλλὰ προκαλώντας τὴν ἀντίδραση τῶν πολλῶν — στὸν Πάπα. Ὁ ἕκτος Ἰννοκέντιος θὰ κύνησε, χαμογελώντας, τὸ κεφάλι του, ὅταν θὰ διάβασε τὸ γράμμα τοῦ Ἰωάννου πού τοῦ ζητοῦσε νὰ τοῦ στείλει πέντε κάτεργα, χίλιους πεζοὺς καὶ πεντακόσιους ἵππεις. Ὁ Ἰωάννης Παλαιολόγος, ἀπελπισμένος, ξεκίνησε καὶ πῆγε μόνος του στὴν Οὐγγαρία (στὸ ἔτος 1366) γιὰ νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ τότε βασιλέα τῶν Οὐγγρων βοήθεια. Οὔτε ἡ ταπείνωση αὐτὴ δὲν εἶχε ἀποτέλεσμα. Ἐπιστρέφοντας, μάλιστα, ἀπὸ τὸ μάταιο ταξίδι του, ἐμποδίστηκε ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, πού ἦταν ὑποτελεῖς στὸν ἀμηρᾶ, νὰ προχωρήσῃ, καὶ χρειάστηκε ἡ πολεμικὴ παρέμβαση τοῦ ἐξαδέλφου του Ἀμαδαίου τοῦ Σαυαδικοῦ (πού ἔσφιξε μὲ τὸ στόλο του — αὐτὸ ἦταν ἓνα ἐφήμερο καλὸ ἐπεισόδιο — τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Βουλγάρους) γιὰ ν' ἀπελευθερωθεῖ ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτωρ καὶ νὰ ἐπιστρέψῃ στὴν Κωνσταντινούπολη.

Κ' ἦταν γραφτό του νὰ πάθει τὰ ἴδια καὶ χειρότερα σ' ἓνα ἄλλο του ταξίδι. Στὸ 1369 ξεκίνησε καὶ πῆγε μόνος του νὰ βρεῖ τὸν Πάπα καὶ τὸν βασιλέα τῆς Γαλλίας γιὰ νὰ ζητήσῃ βοήθεια, ἐμπνέοντάς τους τὴν ἰδέα μιᾶς νέας σταυροφορίας. Ἀκολουθώντας τὴ συμβουλὴ τοῦ ἐξαδέλφου του Ἀμαδαίου τοῦ Σαυαδικοῦ, προσχώρησε, λένε, ὡς ἄτομο στὴν ἐκκλησία τοῦ Πάπα. Ὁ Γεώργιος Σφραντζῆς πού ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὰ ἔργα καὶ τίς ἡμέρες τῶν Παλαιολόγων μοῦ διηγήθηκε, παραλείποντας τὴν ἐπίσκεψη στὸν Πάπα, τὸ ταξίδι ἐκεῖνο τοῦ ἄτυχου Ἰωάννου Παλαιολόγου μὲ τ' ἀκόλουθα λόγια :

«... Θεωρῶν ὁ βασιλεὺς τὰ τῶν Ῥωμαίων πράγματα παντοιοτρόπως ὑποκορίζεσθαι ταπεινούμενα καὶ εἰς ἀφανισμόν παντελῆ ἡμέρα τῆ ἡμέρα ἐρχόμενα, τὰ δὲ τῶν Τούρκων εἰς ἄκρον προκό-

πτοντα, τριήρεις τινάς ήτοιμάσεν έμβάς έν τή 'Ιταλία έλθειν αίτησαι βοήθειαν παρά τών εκείσε αύθεντών, ίνα μή ή βασιλεία 'Ρωμαίων κατά κράτος είς τέλος έκπέση. Καί έν τῷ μέλλειν έπανέρχεσθαι τόν δεσπότην κύρ 'Ανδρόνικον πάλιν είασε διοικείν καί κυβερνάιν τήν πόλιν καί τήν βασιλείαν. Πλεύσαντος δέ τοῦ βασιλέως, έφθασεν έν τή 'Ιταλία έν τή τών 'Ενετών ώραία πόλει, καί ή γερουσία άπασα τήσδε τής πόλεως άσμένως τοῦτον έδέξαντο· περί δέ τοῦ βοηθεΐσαι αύτῷ οὐκ ήν φωνή καί οὐκ ήν άκρόασις. Κάκειθεν έξελθών, προς τόν ρήγα Φραγκίας Κάρολον έλθών οὐδέν έκατώρθωσε διά τὸ περισπωμένους είναι αύτους καί άναμεταξύ μάχας καί σκάνδαλα έχοντας. Καί χρημάτων μόνον πλήθος άναλώσας καί δάνεια πολλά λαβών διά τὸ είναι μεγάλην τήν έν 'Ιταλία δαπάνην, καί είς 'Ενετίαν άναστρέψας έγραφε διά ταχυδρόμου τῷ υίῳ αύτοῦ 'Ανδρονίκῳ ίνα ποιήση τρόπον στείλαι αύτῷ χρήματα, ὅπως τὰ δάνεια ά έλαβεν άποδώση, καί άναλώση έτι έν τή ὁδῷ». Ζωγραφίζοντας μάλιστα χτυπητότερα τόν έξευτελισμό ὁ 'Αθηναίος Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, έγραψε ὅτι, άφοῦ έφθασε ὁ 'Ιωάννης Παλαιολόγος στή Βενετία, «κατεσχέθη τε αύτοῦ υπό 'Ενετών, οὐ μεθιεμένων αύτόν άποπλεΐν οίκαδε, άχρϊς άν μή έκτίση τὸ χρέος τοῖς δανεισταῖς». Ἄς συνεχίσω ὁμως τήν άφήγηση, ὅπως μοῦ τήν έκαμε ὁ Γεώργιος Σφραντζής: 'Ο 'Ανδρόνικος έλαβε τήν έπιστολή τοῦ πατέρα του. «Αὐτὸς δέ πάντοτε τῷ τής άρχής τρεφόμενος έρωτι καί είς χεῖρας ταύτην λαβών οὐδέν έφρόντιζε περί ὧν ὁ βασιλεύς καί πατήρ έγραφεν... 'Ακούσας δέ ταῦτα έν τή Θεσσαλονίκη κύρ Μανουήλ ὁ νεώτερος υίος» (ή Θεσσαλονίκη δέν είχε άκόμα πέσει στά χέρια τών Τούρκων) «μετά σπουδής καί προθυμίας συνάξας χρήματα πολλά τόν άριθμόν χρυσίου καί άργυρίου ὡς ένι καί τριήρεις έτοιμάσας, έμβάς έν τή 'Ιταλία τόν πλοῦν, ὅπου ήν ὁ πατήρ, έποίησε· καί προσκυνήσας αύτόν καί κατάφιλήσας χεῖρας καί πόδας, καί τοῖς δανεισταῖς τὸ δάνειον δώσας, τόν πατέρα κα βασιλέα λαβών έν τή Κωνσταντινουπόλει έπανέστρεψε. Διά ταύτην οὖν τήν αίτίαν καί ύποταγήν ὁ Μανουήλ τὰ μέγιστα υπό τοῦ πατρός καί πάσης τής συγκλήτου ήν φιλούμενος, ὁ δέ 'Ανδρόνικος υπό τοῦ πατρός καί υπό πάντων ήν μισούμενος. Καί ὁ πατήρ σὺν τή συγκλήτῳ πάσῃ τόν Μανουήλ είς βασιλέα» (δηλαδή συμβασιλέα καί διάδοχο) «έψηφίσατο, τόν δέ 'Ανδρόνικον άπώσαντο». Ἄν καί άφοσιωμένος στοὺς Παλαιολόγους καί καλὸς μελετητῆς τών έργων τους, κάνει ὁ Σφραντζής — ή, έστῶ, νομίζω ὅτι κάνει — κάποιο μικρὸ λάθος στὸ σημεῖο αυτό. Μπορεῖ νά σκέφθηκε ὁ 'Ιωάννης άπό τότε νά παραμερίσει τόν πρωτότοκον 'Ανδρόνικο, αλλά ή άνακήρυξη τοῦ Μανουήλ σέ συμβασιλέα καί διάδοχο έγινε, άν οί πληροφορίες μου είναι σωστές, λίγο άργότερα. Καί ή άμεση

άφορμή που έκαμε τόν 'Ιωάννη νά πάρει τήν απόφαση ήταν άλλη.

30

Ύστερ' από τò ταξίδι του στη Δύση και τούς μάταιους κόπους που έκαμε για νά διασώσει τήν αὐτοτέλεια τῆς αὐτοκρατορίας (τò ταξίδι του στη Δύση έπιασε τρία χρόνια), ὁ 'Ιωάννης Παλαιολόγος, ἀπογοητευμένος, ἀναγκάστηκε νά συμμορφωθεί με τήν πραγματικότητα που δέ μπορούσε πιά νά τήν ἀγνοήσει. Οἱ Τοῦρκοι είχαν ἐξαπλωθεῖ σ' ὅλοκληρο τόν Αἴμο, προπάντων ὕστερ' ἀπό τή συντριβή τῶν Βουλγάρων στὸν "Εβρο («ὄν και Μαρίτζαν χυδαῖος κατονομάζει ὄχλος») που σημειώθηκε στὸ ἔτος 1371. Ὁ Μανουήλ Παλαιολόγος κρατοῦσε ἀκόμα τή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὁ πατέρας του τὸν είχε ὀρίσει διοικητὴ με βασιλικά δικαιώματα, και δὲν ήταν παρά μιὰ στιγμιαία ἀναλαμπή — ἓνα ἀπατηλὸ πυροτέχνημα μέσ' στὸ σκοτάδι τῆς νύχτας που είχε πιά ἐπικρατήσει — ἢ κατάληψη τῶν Σερρῶν ἀπὸ τὸν Μανουήλ. Ἀλλὰ κι' αὐτὴ ἡ πράξη είχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐξευτελισθεῖ ὁ φιλότιμος και φιλόσοφος Μανουήλ και νά δείξει τήν εὐκολὴ γενναιοφροσύνη του ὁ 'Αμουράτης. Ὁ Σφραντζῆς μου διηγήθηκε τὸ χαρακτηριστικὸ ἐπεισόδιο :

«Ἐλθὼν δὲ ἐν τῇ Θεσσαλονίῃ ὁ βασιλεὺς κύρ Μανουήλ και ἀγάπην και φιλίαν είχε μετὰ τῶν ἀρχόντων και πρώτων τῆς πόλεως Σερρῶν, βουλήν ποιήσαντας ἵνα τοὺς φύλακας Τοῦρκους τοὺς φρουροῦντας τὸ φρούριον ἀποκτείνωσι και τὸ ἄστυ τῶ κύρ Μανουήλ δώσωσιν». Ὁ 'Αμουράτης θύμωσε και ἀπέιλησε ὅτι θὰ κυρίευε τὴ Θεσσαλονίκη. «Ἀκούσας δὲ τοῦτο ὁ κύρ Μανουήλ, και θεωρῶν ὅτι οὐκ ἐδύνατο ἀντιστῆναι τοσοῦτῶ στρατῶ εἰς δειλίαν και φόβον ἐνέπεσε, και μὴ ἔχων τι ἕτερον πρᾶξι φυγῆ τῇ σωτηρίᾳ ἐχρήσατο, θέλων ἐλθεῖν πρὸς τὸν πατέρα και βασιλέα ἐν τῇ πόλει. Ὁ δὲ πατὴρ διὰ τὸν φόβον τοῦ ἀμηρᾶ οὐκ ἤθελε δεχθῆναι αὐτόν». Τότε ὁ Μανουήλ σκέφθηκε νά πάει στὸν ἴδιο τὸν 'Αμουράτη για νά τοῦ ζητήσει «συγχώρησιν». «Ἐλθὼν δὲ ἔμπροσθεν τοῦ ἀμηρᾶ ὡμολόγει τὰ ὅσα ἀγνοῶν ἔπραξεν· οὗτος δὲ ὁ ἀσεβὴς φρόνιμος ὢν, και ἰδὼν τὴν ὑποταγὴν ἦν ἔδειξεν ὁ κύρ Μανουήλ..., μετὰ εὐσπλαγχνίας μεγάλης ἐνηγκαλισάμενος κατεφίλει αὐτόν και χαρᾶς ἔμπλεως γέγονε». Κι' ἀφοῦ τὸν κράτησε τὸν Μανουήλ κάμποσες μέρες κοντά του — κ' ἔπιναν κ' ἔτρωγαν οἱ δυὸ τους και εὐθυμοῦσαν, ὅπως μοῦλεγε ὁ Σφραντζῆς — τοῦ εἶπε ὁ 'Αμουράτης πρὶν τὸν στείλει πίσω στη Θεσσαλονίκη: «Τζελεπῆ, γίνωσκε τοῦτο ἐκ τοῦ νῦν και ἔμπροσθεν. Διὰ τὴν ὑποταγὴν ἦν ἔδειξες ἐλθὼν πρὸς με και ὁμολογήσας ἐνώπιον ἐμοῦ και τοῦ Θεοῦ τοῦ πάντα τὰ κρύφια τῶν ἀνθρώπων γινώσκοντος τὰ ἐσφαλμένα σοι, πληροφορήθητι τοῦτο ἀληθῶς· ὡς υἱὸν ἔχω ἀγάπην πρὸς σε. Πλὴν πρόσεχε ἐκ τοῦ νῦν και ἔμπρο-